

Короленко Б.А.

**«ІСТОРИЧНА КРИВДА» ЯК ІДЕЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ
ФАКТОР АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА РОСІЙСЬКОЮ
ІМПЕРІЄЮ: ВИТОКИ, ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТА РЕАЛІЗАЦІЯ «НОВОЇ» ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ**

Досліджено вплив «історичної кривди» як легітимаційної константи обґрунтування анексії Кримського ханства Російською імперією. Розглянуто формування нової імперської політики пам'яті щодо кримського ареалу та її вплив на інкорпорацію Криму до російської соціально-політичної структури.

Ключові слова: «історична кривда», Російська імперія, Кримське ханство, Османська імперія, анексія, історична пам'ять, легітимація, політика пам'яті, кримські татари, «грецький проект».

Крим як географічна територія, перехрестя історичних, політичних і соціокультурних впливів, ареал міжцивілізаційного симбіозу та геополітична реальність завжди привертала увагу дослідників. Особливо актуалізованою ця проблема постає в модерну епоху з огляду на де-факто буферний статус Криму у взаємовідносинах Російської та Османської імперії, для яких він передусім був стратегічним об'єктом. Знаковою подією у цьому протистоянні стала анексія Кримського ханства Російською імперією у 1783 р., яка започаткувала кардинально новий етап розвитку всього чорноморського регіону.

Широкий спектр аспектів проблеми ліквідації Кримського ханства досліджувався різними генераціями істориків. Зазвичай ця подія аналізувалася дослідниками через призму розширення імперських кордонів, актуалізованого економічними та безпековими чинниками, а також в контексті зовнішньополітичної, ширше – геополітичної боротьби двох імперій, Російської та Османської, за гегемонію в східноєвропейському та євразійському просторі. Власне, маємо цілий спектр трактувань і оцінок російсько-кримських зносин та факту анексії Кримського ханства як їх логічного результату.

Актуальність кримського дискурсу на сучасному етапі розвитку історичної думки засвідчується досить помітним інтересом

українських і турецьких істориків [1; 3; 11; 13; 16; 34; 50; 52; 55; 56]. Традиційною є підвищена увага до кримського питання російської наукової спільноти й політичного істеблїшменту. Проте сучасна російська історіографія, серед здобутків якої вагомі наукові дослідження з реконструкції внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Кримського ханства на тлі російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї [9; 17; 26; 53], на жаль, не позбулася імперського синдрому в трактуванні дискусійних проблем політичної історії Кримського ханства й «легітимності» його анексії та подальшого перебування у складі Російської імперії [44, 173].

Прикметною ознакою сучасного етапу розвитку історичної науки є залучення до методологічного інструментарію дослідників новаторських міждисциплінарних підходів, що дозволяють розширити горизонти реконструкції минулого та по-новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

Зважаючи на це, метою даної статті є дослідження проблеми формування у правлячому прошарку російського соціуму, починаючи з Московського князівства (а згодом Російської імперії), історичної пам'яті про досвід російсько-кримських стосунків та феномену «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар. В роботі зроблено спробу простежити вплив «історичної кривди» як легітимаційної константи на формування кримського вектору російської зовнішньої політики протягом XVII – другої половини XVIII ст., результатом якої стала ліквідація Кримського ханства. Перспективною видається також спроба простежити формування засад «нової» імперської політики пам'яті щодо кримського ареалу після анексії та її вплив і роль в інкорпорації Криму до імперської соціально-політичної структури.

Історія російсько-кримського суперництва своїм корінням сягає ще XVI ст., коли відносини між Московським князівством та Кримським ханством набули ознак яскраво вираженого антагонізму як наслідку зростання політичної та воєнної ваги цих державних утворень.

Звісно, не можна відкидати й фактору татарських походів за живим товаром на материкові території. Кримське ханство перетворило напади, насамперед на українські землі, основною метою яких було захоплення ясиру, у суперрентабельний промисел на вищому державному рівні. Я. Дашкевич вказував, що рації відбувалися майже щорічно, а інколи навіть кілька разів на рік [16, 98]. Їх результатом були випалені та знелюднені міста і села. Але, з іншого боку, протягом XVI–XVII ст. територія Кримського ханства стає об'єктом вторгнення російських військ та нападів донських і запорозьких козаків. Тому, за словами В. Дубровського, необхідно відмовитися від апріорної «романтики суходільної й морської боротьби (козаків. – Б.К.) XVI–XVII ст., що недалеко відходила від звичайного пиратства й розбою...» [24, 6].

У другій половині XVII ст., за правління царя Олексія Михайловича, з'являється вже текст з ідеєю завоювання Криму. Серб Юрій Крижанич, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш. – Б.К.) мы имеем относительно тех магометан, *кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство* (тобто Московію. – Б.К.). ...Относительно татар Господь дал нам успех, именно взятием Казани, Астрахани и Сибири; поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и *чтобы мы могли прогнать из Крыма общих всего света мучителей и разбойников*» [4, 74–75]. Власне, в тексті Крижанича вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду», завдану кримцями Московській державі як справедливу причину до війни, а також ідея месіанської функції Московії у звільненні цивілізації від татарської небезпеки. Забігаючи наперед, зазначимо, що ця ідеологема стане лейтмотивом російської концепції «кримського» зовнішньополітичного вектора.

Стратегія Московії, спрямована на просування в південному напрямку, яскраво простежується з другої половини XVII ст. В цьому сенсі важливим етапом було укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р., який закріпив головні результати російсько-турецької війни 1672–1681 рр. і надав Росії можливість

форсованого просування до Чорного моря [53, 160]. А з 1686 р. Москва припинила надсилати кримському хану традиційну щорічну данину («поминки») [36, 27–28], що, вочевидь, мало велике психологічне значення позбавлення татарського «ярма».

За правління Анни Іоанівни, в 1736 р. до Криму вступило військо фельдмаршала Мініха, розбивши поблизу Перекопа 100-тисячне військо кримського хана Каплан-Гірея [40, 318]. Спустошення зазнала ханська столиця Бахчисарай. Було спалено багато будинків, серед яких і будівлі Єзуїтської місії; багата бібліотека місії була почасти спалена, а почасти затоплена вином, знайденим солдатами Мініха в підвалах, де єзуїти намагалися сховати від знищення найцінніші книги та рукописи [33, ч. 14, 67]. Згорів також ханський палац; у полум'ї пожежі загинув архів володарів Криму Гіреїв [12, 61].

Завершальний етап російського завоювання Криму пов'язаний з епохою імператриці Єкаторини II. Саме в цей період Росія розгорнула широкомасштабну кампанію за здобуття півострова, результатом якої стала його анексія в 1783 р.

Одразу після сходження Єкаторини II на російський престол, в липні 1762 р., імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича: «Они (татари. – Б.К.) весьма склонны к хищению и злодействам, искусны в скорых и внезапных воинских восприятиях, а до последней с Турками войны *приключали России чувствительный вред и обиды* (курсив наш. – Б.К.) частыми набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских... В сем состоит главнейший промысел и добыча сих диких и степных народов». Обґрунтувавши «справедливість» завоювання Криму, автор «Докладу» наголошує на стратегічному значенні півострова для Російської імперії: «Полуостров Крым местоположением своим столько важен, что действительно может почитаться ключом Российских и Турецких владений...» [49, 190–191].

В ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в жовтні 1769 р. Єкаторина II доручила графу Н. Паніну здійснити «намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынеш-

него их подданства». Проте хан Каплан-Гірей II відмовився від російського втручання [30, 451, 458].

Очевидно, саме в цей час з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа змальовано апокаліптичний сюжет з татарами у головній ролі: «(1) Ужастная и притом печальная картина, а именно вся Россия раздробленная на части; и в собственной своей крови плавающая. В одной ее стране виден возженной Татарами пламень пожирающей города и селы, в другой их меч сверкающей над головами наших предков... (2) Что Татары из всех наших неприятелей для нас были наипаснейшие и вреднейшие, да и впредь еще быть могут, естли совсем не будут отняты у них к тому способы» [20, арк. 1-1зв.]. Таким чином, простежується певна тяглість політико-ідеологічної традиції «історичного кривдження» татарами Росії, започаткованої Ю. Крижаничем, яка набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями. Автор записки, без сумніву, добре обізнаний з кримськими справами, розробив також цілу програму військово-політичного оволодіння Кримом [20, арк. 6–15].

В результаті перемог П. Румянцева в Молдавії в липні 1770 р. та взяття у вересні Бендер відрізані від доступу до степів ногайські орди едісанців і буджаків вимушені були вступити в союз з Росією. Не встояли перед переконаннями панінських агентів також і єдичкули та джамбулуки, відмовившись від підданства Порти [37, 3].

Аби розколоти єдність кримських татар, командував російською армією князь В. Долгорукий вдався до підкупу групи впливових татар, серед яких були і члени роду Гіреїв. Проте хан Селім-Гірей III зберіг вірність Туреччині. Союзником Росії став представник ханського роду Шагін-Гірей, який за підтримки російських військ сподівався посісти ханський престол і виступив за налагодження співпраці з Петербургом. В липні 1771 р. до Криму вступила 30-тисячна армія В. Долгорукого, який затвердив на престолі Сахіб-Гірея, брата Шагін-Гірея; останній посів місце калги [10, 5–6].

1 (12) листопада 1772 р. в Карасубазарі було підписано союзний трактат. Угода декларувала незалежність татарських народів, які склали одну область; проголошувався союз з Росією. «Во всегдашнее содержание» росіянам передавалися фортеці Керч і Снікале, а також бухта Ахтіар [37, 11].

Перебіг подій дозволяв Росії претендувати на подальше зміцнення власних позицій у Криму, чому сприяло міжнародне становище [17, 81].

Переломним етапом на шляху до повного завоювання Криму Російською імперією став Кучук-Кайнарджийський договір 1774 р., за яким Кримське ханство проголошувалося незалежною державою [35, 307].

Паралельно з дипломатичною підготовкою анексії Кримського ханства формулювалося ідеологічне забезпечення цієї акції. Тому симптоматичною в цьому зв'язку була поява у 1776 р. історико-політичного твору «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» авторства екатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом Х–XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [14, 339–370]. Прикметно, що вступна частина документу, на що вказує і її автор, скопійована з тексту аналізованого вище «Рассуждения одного Российского патриота...», що засвідчує вже певну традицію в середовищі уряду щодо політики в кримському питанні.

Період 1777–1783 рр. в історії російсько-кримських відносин позначений тотальним втручанням Петербурга у внутрішні справи ханства. В цьому відношенні показовою є справа переселення кримських християн до Російської імперії 1778 р. В історіографії тривалий час панівною була точка зору, згідно з якою переселення християнського населення Криму російською владою здійснювалося винятково з міркувань його захисту. Проте сучасні вчені піддають її критиці [3, 9–10; 10, 12–13; 52, 137–138]. Виведенням християнського населення, яке складало впливову політичну, й, ще більше, економічну силу, царський уряд прагнув цілковито знищити, еко-

номічно та демографічно, знекровлене Кримське ханство [10, 9–10]. Водночас переселенням кримських християн до Азовської губернії планувалося прискорити колонізацію степової України [52, 136].

Таким чином, попередні приготування до анексії Криму були здійснені. Залишалось дочекатися сприятливої міжнародної кон'юнктури.

Російська активність 70–80-х рр. XVIII ст. на чорноморському напрямку дала європейцям підстави вважати, що загарбання Криму є частиною експансіоністського плану Петербурга щодо завоювання Туреччини та відновлення на її уламках Грецької держави на чолі з представником російського імператорського дому. З подачі англійського посла в Петербурзі Дж. Гарріса цей план отримав назву «грецького проекту» [26, 46]. Зокрема, в депеші від 24 травня (4 червня) 1779 р. на ім'я секретаря при іноземних справах лорда Веймонта Гарріс повідомляв: «...Мысли его (Потьомкіна. – Б.К.) постоянно заняты планом основания новой империи на Востоке. Императрица до такой степени разделяет эти намерения, что, гоняясь за своей мечтой, она уже назвала новорожденного великого князя Константином, определила к нему в няньки Гречанку, по имени Елену, и в близком кругу говорит о возведении его на престол Восточной империи. Между тем она строит в Царском Селе город, который будет называться Константинополем» [39, 154–155].

Радянська історіографія піддавала сумніву існування цієї зовнішньополітичної ідеї Петербурга. В цьому сенсі показовою є розвідка О. Маркової, хоча дослідниця й визнає, що ідея звільнення Греції від турків відповідала настроям епохи останніх десятиліть XVIII ст. – періоду так званого «другого Ренесансу». В європейському інтелектуальному середовищі активно обговорювалася необхідність вигнання «варварів» з Європи. Еллінофілами були Єкатерина II і Потьомкін, проте петербурзький культ Еллади був спрямований на службу зовнішній політиці, насамперед у східному питанні [41, 69–70].

Сучасна російська дослідниця О. Єлісеєва вважає, що «грецький проект», який створювався спочатку як цілком самостійний політичний план, перетворився в прикриття для іншого, менш амбітного, проте більш реалістичного проекту анексії Криму [26, 52].

На нашу думку, очевидним є той факт, що в період найбільшої активності російської дипломатії в східному питанні «грецький проект» був цілком реальним зовнішньополітичним планом. Більше того, в умовах загострення російсько-турецького протистояння ідея відновлення Грецької держави набула статусу пріоритетної доктрини. За словами О. Безбородька, «с первого момента понял я, что намерение Государыни о Греческой монархии серьезно...» [цит. за: 15, 930]. Прагнення російської монархині реконструювати Візантійську імперію на уламках Османської було викладено навіть в її «Завещании», датованому 1792 р.: «Мое намерение есть возвести Константина на престол греческой восточной Империи» [28, 720]. Константинополь – столиця колишньої Візантійської імперії, а тепер Стамбул, мав бути повернений християнському володарю. Вочевидь, небезпідставно було навіть заготовлено медалі на завоювання Туреччини [5, 133].

Ідеологія «грецького проекту», який став своєрідним трендом у вищих урядових колах й інтелектуальному середовищі та лейтмотивом дипломатичної активності Петербурга, а також масштабність задумів щодо реанімації Візантійської імперії під протекторатом Росії заклали парадигму нової політики пам'яті щодо кримського ареалу, що буде досить помітним під час подорожі Єкатерини II до Криму 1787 р.

Тим часом ситуація в Криму загострювалася. Невдоволення татарських мас і більшої частини знаті відверто проросійською політикою Шагін-Гірея наростало. Прагнення європеїзувати ханство й патріархальне кримське суспільство шляхом здійснення реформ викликало в татар занепокоєння і несприйняття. Проте найбільше обурювали поведінка і дії Шагін-Гірея, які призвели до поступової втрати ідентичності правовірного володаря. Хан переносить свою резиденцію з Бахчисарая, давньої столиці кримських ханів, до Кафи, де оточує себе гяурами-невірними; він не їздить верхи, як це робили усі попередні володарі ханства, а на європейський кшталт – у кареті; більше того, хан вдається до нечуваного нахабства – голить бороду [37, 24–29]. В очах підданих така «європеїзація» хана сприймалася виключно як зневага до ісламу та мусульманських традицій, а також історичної пам'яті татарського суспільства. Найбільше ж обурення правовірних викликало ба-

жання хана вступити на військову службу до російської імператриці: в жовтні 1781 р. Єкатерина II надала Шагіну чин капітана гвардії Преображенського полку [17, 84–85]. Опозицією це було розцінено як зрада ханства та ісламу.

Восени 1782 р. в російському уряді викристалізувалася ідея анексії Кримського ханства. Г. Потьомкін у своїй записці «О Крыме» пропонує Єкатерині II «захватить сей полуостров... в свои руки» негайно, скориставшись сприятливими обставинами, оскільки пізніше «тяжеле[е] еще будет он России, нежели теперь» [8, 125; 25, 155].

Внутрішньополітичне становище розколотого ханства також сприяло цьому. Правильно оцінивши політичну кон'юнктуру з досить передбачуваними наслідками та перспективами від неминучої анексії ханства Росією, Ширинські та мурзи деяких інших родів у своїх донесеннях російському уряду висловили бажання «найти успокоение под державной сенью ея величества» [32].

Відповідне рішення російського уряду про майбутню анексію ханства визріло наприкінці 1782 р. В підписаному Єкатериною II «секретнейшем» рескрипті на ім'я Г. Потьомкіна від 14 (25) грудня 1782 р. вказувалося: «Вследствие того волю нашу на присвоение того полуострова (Кримського. – Б.К.) и на присоединение его к Российской империи объявляем...». На Потьомкіна покладалося завдання «при первом способном к тому случае доставить от них (татар. – Б.К.) прошение о принятии их под державу нашу» [6, 223–224]. Отже, дане «прошеніє» також розглядалося як чинник легітимації приєднання півострова імперією.

Нетривалі переговори, які вів з ханом російський резидент С. Лашкар'єв, закінчилися в кінці лютого: хан зрікався влади на користь Росії в обмін на обіцянку щорічного утримання в 200 тисяч рублів та здобуття престолу в Персії [25, 727].

8 (19) квітня 1783 р. Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» [43, т. XXI, 897–898]. У преамбулі цього документа зазначалося, що незалежність, «дарована» ханству Російською імперією в результаті війни 1768–1774 рр. з Османською імперією, не дала бажаного результату, оскільки «татара, преклоняяся на чужие внушения, тотчас стали действовать

вопреки собственному благу, от нас им дарованному». Тому, аби «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков Наших решился мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону». Стосовно мешканців вже неіснуючого Кримського ханства, в маніфесті декларувалася обіцянка «содержать их наравне с природными нашими поддаными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно...» [43, т. XXI, 898].

Власне, з цього часу можемо говорити про конструювання нової історичної пам'яті та формування російською владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті промовистою є навіть сама назва маніфесту від 8 (19) квітня 1783 р.: «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Жодної згадки про Кримське ханство, а лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з ханським періодом історії Криму, ліквідувалася. Проте це була лише зовнішня, очевидна сторона кардинальних суспільно-політичних змін, результатом яких мав стати новий геополітичний вимір Криму. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали запрягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і виїхати «вне границ» імперії [6, 244–246].

Паралельно з підготовкою присяжної кампанії встановлювався нагляд за суспільно-політичними настроями місцевого населення, які ускладнювали навернення татар в російське підданство [46, 262]. Завоювання Кримського ханства розглядалося останніми не просто як перехід у політичну залежність до іншого сюзерена. Навіть сам факт присяги на вірність гяуру (до того ж жінки) вже суперечив засадам ісламу. Більше того, ментально-психологічна травма посилювалася й тією обставиною, що «духовенство вышнее и нижнее долженствует подать собою, яко пастыри душевные, первый в учинении присяги пример...» [6, 246].

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів в системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на крутосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране невипадково. Воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [45, 302].

Вранці 10 (21) липня 1783 р. до табору на Ак-Каї почали прибувати татарська знать та духовенство, де Г. Потьомкін приймав від нових підданих присягу на вірність імператорському дому [31, арк. 20 зв.]. Насправді ж присяжна кампанія тривала протягом всієї осені 1783 р. й проходила досить складно [22, арк. 16]. Мешканці багатьох поселень відмовлялися присягати на вірність імператриці. Серед причин відмови були як ідеологічно-ментальні чинники, так і фактори особистої вигоди. Зокрема, населення двох сіл, Чурюксу та Насип, вирішило скористатися правом емігрувати [18, арк. 1]. Властиво, деякі татари розглядали присягу через призму власних кар'єрних, матеріальних чи соціальних інтересів. В цьому плані характерною є умова Беллаас-аги з селища Карсан Керченського кадиліка: останній «намерен...просить о принятии его в российскую службу с награждением чина а тогда уже и присягу примет (курсив наш. – Б.К.)...» [18, арк. 1].

Очевидно, не останню роль у відмові присягати новій владі відіграла принципова суперечність самого факту присяги «невірному» основним засадам ісламу та особливостям менталітету татар. Кожен татарин, котрий прагнув залишитися на батьківщині, мусив заприсягтися іменем пророка Мухамеда та цілуванням Корану «...верою и правдою... Всепресветлейшей и сильнейшей Российской самовластной моей Государыне и наследникам Ея сколько мочи и сил моих будет служить и повиноватца...». Крім того, на півострові фактично впроваджувався інститут шпигунства та доносництва, функції якого покладалися на кримську громаду: «Ежели о противной для Ея Императорскаго Величества ползе тайным или явным образом что либо узнаю то тойже момент без

всякого отлагателства времени от Ея Величества доверенным доложить за законной и неминуемой долг имею» [22, арк. 17].

Таким чином, приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії, оскільки формальна і де-факто легітимація належності Криму російському престолу залишалася одним з пріоритетних заходів Петербурга. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

Офіційно функції нової влади Криму зосереджувалися в створеного невдовзі після анексії земського правління, так званого «Крымского земского правительства» (ліквідованого в лютому 1784 р.) на чолі з Ширинським беєм Мегметшею. Вибір Г. Потьомкіна був не випадковим і базувався на міркуваннях ментально-політичного характеру – Мегметша-бей був очільником найбільш знатного, впливового та численного в колишньому ханстві роду Ширинів; лише цей рід мав право укладати шлюби з доньками з династії Гірейів, і тому в різних лініях генеалогії роду носив прізвисько «Гірей», а також мав вирішальний вплив на призначення кримських ханів [38, 125; 51, 18].

Очевидно, призначенням Ширинського бея Потьомкін прагнув у такий спосіб легітимізувати в очах кримської знаті та духовенства нову владну адміністрацію Криму [34, 108]. Власне, з цією ж метою, очевидно, Ширинському бею було надано право підписуватися титулом «Крим-Валесі», тобто «Намісник Криму» [51, 19; 23, арк. 65, 66].

В контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після приєднання півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових назв, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша [48, 320]. Власне, як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нової імперської істо-

ричної пам'яті кримського регіону (з надто очевидним впливом згадуваного нами «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ...Словом, новый свет просиял в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [цит. за: 48, 320].

Указом Єкатерины II від 2 (13) лютого 1784 р. проголошувалося утворення Таврійської області, яка в адміністративно-територіальному відношенні охоплювала територію колишнього Кримського ханства. А відповідно до указу від 8 (19) лютого «О составлении Таврической области из 7 уездов и об открытии присутственных мест в оных городах», Таврійська область мала бути поділена на повіти: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський, з яких перші 4 повіти склали, власне, Крим [43, т. XXII, 17–18, 20].

Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської імперії. 8 (19) березня 1784 р. було затверджено імперську символіку нової територіально-адміністративної одиниці, яка мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської [43, т. XXII, 69].

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими реалізовувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова

немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена в 1787 р. подорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація інтелектуального та політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично, київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема східне та польське питання [42, 131]. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонцевського, яка засвідчує головне спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Епископ Нарушевич...за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды*, получил дорогой перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...(курсив наш. – Б.К.)» [29, 943].

Проте апогеєм монаршого «шествія», безумовно, було відвідання російською монархинею нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму.

18 (29) травня 1787 р. імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області [27, 72–73], наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Предпослала страх и привнесла мир» [54, 31], присвячений завойовниці Криму.

На шляху кортежу до Бахчисарая при Алма-Кермені імператрицю зустріли «хорунга из лучших муз», серед яких були Мегметша бей Ширинський, Батир-ага Кримтаєв, Мансурський бей і Кая-бей Балатуков [33, ч. 17, 7], а також Таврійські кінні дивізіони [27, 75]. Символічність того, що російську імператрицю супроводжували недавно упокорені кримські «хижаки», була надто демонстративною: «Монархиня ...пожелала, – зазначав учасник «шествія» французький посланець граф Сегюр, – чтобы

во время ее пребывания в Крыму ее охраняли Татары, презиравшие женский пол, враги христиан и недавно лишь покоренные ее власти (курсив наш. – Б.К.)» [47, 208].

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац [47, 211].

Після відвідин Севастополя та Інкермана імператорський кортеж побував у Байдарській долині, де імператрицю зустрічали 600 озброєних арнаутів Балаклавського полку прем'єр-майора Чапоні (відомих з архівних джерел своїм жорстоким поведінням з татарами), які були нагороджені похвалою імператриці [54, 31]. В околицях Балаклави імператрицю зустріла так звана амазонська рота, сформована за ініціативи Г. Потьомкіна з сотні жінок греко-албанських поселенців Балаклави в березні-квітні 1787 р. [2], безсумнівно, з символічним історичним підтекстом.

У Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Іосиф II, який приєднався до «шествія» поблизу Кайдаків, відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети [27, 81–83]: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму.

Єкатерина II була дуже задоволена подорожжю: на визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкина в присоединении *Тавриды* (тут і далі курсив наш. – Б.К.) к Империи Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованія *ТАВРИЧЕСКАГО*» [27, 92–93].

Втім, незважаючи на титанічні зусилля Г. Потьомкіна в створенні ілюзії загального добробуту, масштабність маскараду й монаршу «турботу», татари в загальній масі, на відміну від кримської верхівки, не засвідчили імператриці належного вірнопідданства. В цьому зв'язку унікальним є свідчення графа Сегюра, який досить точно передав ставлення звичайних татар до візиту Єкатерини II: «Старые и молодые Татары и Турки сидели молча у

дверей своих домов или в лавках, не выражая ни удивления, ни любопытства, ни хоть какого-нибудь признака радости или неудовольствия...; они были неподвижны, не вставали, не обращали на нас ни малейшаго внимания, иногда даже отворачивались» [47, 210].

Навпаки, приїздом імператриці татари скористалися для отримання дозволу на виїзд до Туреччини. Прості татари і мурзи на шляху проїзду Єкатерини II кидали їй у карету відповідні проханя [19, арк. 2зв.]. Таке «віроломство» вкрай обурило імператрицю і Потьомкіна. Останній наказав таврійському правителю В. Коховському негайно вислати усіх цих татар за межі Криму. В результаті кілька тисяч татар були вислані з півострова, а їх майно забрано до казни [19, арк. 2зв.; 21, арк. 1-1зв.].

Головна мета подорожі – засвідчити іноземцям «цивілізаторську місію» Росії щодо підкорених татар – в цілому була досягнута. Разом з тим європейці стали непокоїтися з приводу зростання військово-політичного впливу Російської імперії після анексії ханства не лише в чорноморському регіоні, а й у Європі. В цьому сенсі напис на воротах Севастополя «Дорога на Константинополь» ясно й недвозначно вказував на головну мету побудови на Чорному морі бази російського флоту [7, 33].

Підводячи підсумки нашого дослідження, можемо констатувати, що феномен «історичної кривди» справив дійсно значний вплив на формування антитатарського дискурсу історичної пам'яті у російському соціумі розглядуваного періоду. Починаючи від «кримських» міркувань Ю. Крижанича й до твору О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах...», ця ідея стає лейтмотивом всього історичного досвіду російсько-кримських зносин. В концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання вплив цього феномену був домінуючим. Логічним й закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також була прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я.

Можемо також говорити про помітний вплив «історичної кривди» як деякої ментальної преамбули у формуванні нової політики пам'яті після анексії Кримського ханства Російською імперією. Хоча, безумовно, концептом в конструкції імперської політики пам'яті все ж стала ідеологія так званого «грецького проекту», вплив якого простежується в усіх символічних практиках, здійснюваних Петербургом щодо кримського ареалу в контексті інкорпорації приєднаних до імперії нових територій. Щодо подальших розвідок у цій царині, то перспективною, на нашу думку, видається проблема трансформації рецепції кримських татар в інтелектуальних колах та широких верствах російського соціуму впродовж кінця XVIII–XIX ст.

Список використаних джерел

1. *Абдуллаева З.З.* Крымскотатарское духовенство накануне присоединения Крыма к России // *Культура народов Причерноморья*. – 2000. – № 14. – С. 59–63.
2. *Амазонская рота при Екатерине II* // *Севастопольский листок*. – 1886. – 5 сентября.
3. *Араджиони М.А.* О взаимоотношениях христианского и мусульманского населения полуострова в период Крымского ханства // *V Сходознавчі читання А. Кримського*. / НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2001. – С. 8–10.
4. *Бережков М.Н.* План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.
5. *Брикнер А.Г.* Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // *Журнал министерства народного просвещения*. – 1873. – № 7. Июль. – С. 128–170.
6. *Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел* // *Сборник императорского русского исторического общества*. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. I–LXII, 1–600.
7. *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. Исторический очерк. – СПб., 1878. – 236 с.
8. *Вернадский Г.В.* Записки о необходимости присоединения Крыма к России: Из Тавельского архива В.С. Попова // *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. – 1919. – № 56. – С. 111–126.

9. *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.

10. *Возгрин В.* Анексія Криму Російською імперією // Кримськотатарське питання. – 1999. – № 4 (8). – С. 3–25.

11. *Вольвач П.В.* Проблеми і шляхи політичної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство // Матеріали конференції «Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції». / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1998. – С. 113–121.

12. *Вольфсон Б.* Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. – 1941. – № 3. – С. 56–67.

13. *Гедьо Г.* Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 107–127.

14. *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени: т. I. 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. I–XVIII, I–IV, 1–649.

15. *Григорович Н.И.* Канцлер князь Безбородко: Опыт разработки материалов для его биографии. Глава V–VI // Русский Архив. – 1874. – № 11. – С. 899–937.

16. *Дашкевич Я.* Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 96–104.

17. *Дейников Р.Т.* От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 80–88.

18. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1206. – 1 арк.

19. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2355. – 6 арк.

20. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – 15 арк.

21. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 106. – 13 арк.

22. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 4. – 144 арк.

23. ДААРК. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 12. – 184 арк.

24. Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева: на правах рукопису, 1946. – 44 с.

25. Катерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка, 1769–1791 / В.С. Лопатин (подгот.), С.Г. Десятков (ред.); РАН. – М.: Наука, 1997. – 990 с.

26. *Елисеєва О.* «Разве мы кому спать помешали?». «Греческий проект» Потемкина и Екатерины II // Родина. – 1999. – № 5. – С. 46–52.

27. Журнал высочайшаго путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденныя страны России в 1787 году. – Москва: Университетская типография, у Н. Новикова, 1787. – 137 с.

28. Записки императрицы Екатерины Второй / Пер. с подлинника, изданного императорской Академией наук. – СПб., б/н., 1907. – 748 с.

29. Записки Хршонцевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И.И. Ролле // Русский Архив. – 1874. – Тетрадь IV. – Стлб. 898–951.

30. Из бумаг графа Н.И. Панина // Русский Архив. – 1878. – № 12. – С. 426–482.

31. Институт рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 1695–1714. – 61 арк.

32. *К[ар]ский М.Б.* Последние годы Крымского ханства // Салгир. – 1900. – 11 июля.

33. *Кондраки В.Х.* Универсальное описание Крыма. – Т. I–IV. – Ч. 1–17. – СПб.: Типография В. Веллинга, 1875.

34. *Короленко Б.А.* Вхождение Крыму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.) // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 51. – С. 104–111.

35. *Крисаченко В.С.* Історія Криму: Кримське ханство. – К.: Твім інтер, 2000. – 336 с.

36. Крым: прошлое и настоящее / Институт истории СССР АН СССР; Отв. ред.: С.Г. Агаджанов, А.Н. Сахаров. – М.: Мысль, 1988. – 107 с.

37. *Лашков Ф.* Шагин-Гирей, последний крымский хан. (Исторический очерк). – К.: Типография А. Давиденко, 1886. – 44 с.

38. *Лашков Ф.Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1895. – № 23. – С. 118–129.

39. Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II. 1781–1783 годы // Русский Архив. – 1874. – № 11. – С. 737–899.

40. *Марков Е.Л.* Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь; М.: Таврия; Культура, 1994. – 544 с.

41. *Маркова О.П.* О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII века) // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 52–78.

42. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский Архив. – 1878. – № 10. – С. 129–242.

43. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1085 с.; Т. XXII. С 1784 по 1788. – 1168 с.

44. *Похлебкин В.В.* К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – 1996. – № 2. – С. 165–181.

45. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А.Е. Тархов. – Симферополь: ИД «Квадранал», 2003. – С. 298–387.

46. Распоряжения светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. XII, отд. 2. – С. 248–329.

47. [Сегюр Л.Ф.] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г.Н. Геннади. – СПб., 1865. – 386, III с.

48. *Сень Д.* Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 317–336.

49. *Сергеев А.* Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

50. *Сергейчук В.* Український Крим. – К.: УВС, 2001. – 304 с.

51. *Скальковский А.* Занятие Крыма в 1783 году // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под ред. К.В. Ханацкого. – Вып. первый. – Симферополь, 1867. – С. 1–39.

52. *Терентьева Н., Бацак Н.* Греки Криму: проблема двух переселень (з історії міграційних рухів XVIII–XX століть) // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 128–149.

53. *Ходырева Г.В.* Российско-турецкие переговоры 1681–1682 годов о ратификации Бахчисарайского мирного договора // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 151–162.

54. [Храповицкий А.В.] Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г.Н. Геннади. – М.: Университетская типография, 1862. – 294 с.

55. *Kırımlı H.* Kırım tatarlarında millî Kımlık ve millî hareketler (1905–1916). – Ankara: TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, 1996. – 296 s.

56. *Ülküsal M.* Kırım türkları // Türk dünyası el kitabı / Türk Kültürünü araştırma enstitüsü. Birinci Cilt: Coğrafyataram. – Ankara, 1992. – S. 127–154.

Короленко Б.А. «Историческая обида» как идея и легитимационный фактор аннексии Крымского ханства Российской империей: происхождение, идеологическое обеспечение и реализация «новой» политики памяти

Исследуется влияние «исторической обиды» как легитимационной константы в обосновании аннексии Крымского ханства Российской империей. Рассмотрено формирование новой имперской политики памяти относительно крымского ареала и ее влияние на инкорпорацию Крыма в российскую социально-политическую структуру.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, Крымское ханство, Османская империя, аннексия, историческая память, легитимация, политика памяти, крымские татары, «греческий проект».

Korolenko B.A. «Historical offence» as a idea and factor of legitimation of annexation of the Crimean khanate by the Russian empire: origins, ideological accompaniment and realization of «new» politics of memory

The impact of «historical offence» as a legitimation constant in substantiation of annexation of the Crimean khanate to the Russian empire is examined. The formation of new politics of memory on Crimea and its influence upon the Crimean incorporation to the Russian social-politics structure is showed.

Key words: «historical offence», Russian empire, Crimean khanate, Ottoman empire, annexation, historical memory, legitimation, politics of memory, Crimean Tatars, «the Greece project».